

Prológus

Beszámoló egy máguszsinatról

Nyolcvankilenc mágus gyűlt össze Toledóból, Nápolyból és Athénből titkos zsinatra, hogy megvitassák, miként adhatnának méltó választ a pápa és bíborosai vádaskodásaira. Bár megtehették volna, hogy a parancsaikra váró démonhadakat ellenfeleik legyőzésére vezénylik, a mágusok inkább a békés megoldást választották, és sérelmeikkel a közvéleményhez fordultak. Kijelentették, nem ők, hanem éppen a pápa gonosz tanácsadói állnak a démonok szolgálatában, ami pedig az általuk gyakorolt mágiát illeti, azt rossz ember nem képes művelni, ugyanis kizárólag a tiszta szándékú mágusnak adatik meg, hogy a szellemeket irányítsa. Idézzük azonban az ő szavaikat:

„Mikor a gonosz szellemek összegyűltek, hogy az emberek szívébe démonokat küldjenek, hogy minden, az emberiség számára hasznos dolgot tönkretessenek, és hogy az egész világot erejükkel leigázzák, és elvetették az emberek közt a képmutatás és az irigység magvait, a püspökök és egyházi elöljárók közt pedig gyökeret vert a gőg, a Pápa és a Bíborosok is összegyűltek, és a következőket mondták egymásnak: Az üdvözülés, melyet az Úr népének megadott, most a mágusok és nekromanták által minden nép kárhózatává vált. Mert maguk a mágusok is megmérgeztettek és elvakítottak az ördög által, és ellentétesen viselkednek Krisztus

egyházával, és megsértik Isten rendelkezését, amely szerint: „Ne kísértsd uradat, hanem szolgálj őt.” És tagadván az Istennek járó szentségeket, az ördögöknek áldoznak, és visszaélnék Isten nevével, amikor megidézik a démonokat. [...] Ezek a mágusok nem csak, hogy követik a Sátán hívságait és munkáit, hanem még másokat is rávesznek hibáik követésére illúziókkal és csalásokkal vezetve a tudatlanokat a test és a lélek kárhozatára. [...] A megfelelő válasz erre, hogy ezt a halálos gyökeret kitépjük és hogy elpusztítjuk a mágikus művészetek kultuszát.”

A mágusoknak igazuk van, a középkor folyamán valóban érték ilyen kritikák, sőt támadások a mágia gyakorlását. Az újdonság itt az, hogy a mágusok meg vannak győződve arról, a támadások mögött maga az ördög áll. Véleményük szerint:

„E püspökök és prelátusok az ördögtől uszítva és az igazság álcáját viselő kapzsiságtól és irigységtől mozgatva, hamis és abszurd történeteket terjesztenek, ugyanis nem lehetséges, hogy gonosz és tisztátalan ember a mágia művészetét igaz módon gyakorolja. Az embereket a szellemek nem kötelezhetik, hanem éppen a szellemeket lehet arra szorítani, hogy az embereknek választ adjanak, és rendelkezéseik szerint cselekedjenek. Bár nem volt szándékunkban, most mégis előadjuk a mágia művészetének alapjait az igazság érdekében. Ezért pedig az Egyház elítélte e művészetet, minket pedig halálra szánt. Mi viszont, Isten segítségével, előre látjuk ezt az ítéletet és azt, hogy mennyi igazságtalanság fogja követni, és mert a saját erőnk nem elegendő, hogy elkerüljük mindezt, hacsak a szellemek segítségéhez nem fordulunk (ebből azonban még nagyobb veszélyek származhatnak, mert a démonok ellenséges ereje parancsunkra végleg leszámolhatna az ellenségeinkkel), mi inkább összehívtunk egy általános zsinatot minden mágiamester részvételével. A Nápolyból, Athénból és Toledóból összegyűlő 89 mágus e tanácsán Honorius, Euklidész fiát választottuk, hogy érdekünkben eljárjon.

Hocrohel angyal tanácsait követve Honorius hét kötetbe foglalta össze a mágia művészetét, ez alapján pedig elkészí-

tett egy 93 fejezetből álló könyvet is, amelyben a mágia művészetének ereje rövidítve olvasható. Ezt a könyvet *Szent* vagy *Hites Könyvnek* hívjuk, mert Isten 100 szent nevét tartalmazza, és ezért megszentelt; vagy mert szent dolgokat tartalmaz, és szent dolgokat lehet vele cselekedni; vagy mert az angyal megszentelte, és mert Hocrohel elmondása szerint Isten is megszentelte.”¹

Egy ennyire szent és értékes tartalmú könyv természetesen különleges bánásmódot igényel. A mágusok rendelkezései szerint mindössze három másolat készülhetett róla, továbbadni csak akkor lehetett, ha tulajdonosa a halálán volt, és korábban legalább egy éven keresztül meggyőződött arról, hogy az örökösül kijelölt tanítvány méltó a mű őrzésének feladatára, ellenkező esetben a könyvet a mágussal együtt kellett eltemetni. Magától értetődött, hogy nő vagy kamasz kezébe ez a könyv nem kerülhetett.

Ilyen körülmények közt készült el a *Honorius Hites Könyve* című mű, legalábbis ha hihetünk a szöveg bevezetőjében olvasható keletkezéstörténetnek. Bármit is gondolunk azonban a történet valóságáról, azt jól látjuk, hogy a könyv kezelésének és másolásának szigorú utasításait Honorius örökösei nem tartották be, a szövegnek ugyanis mintegy fél tucat fennmaradt példányáról van tudomásunk, és minden okunk megvan rá, hogy azt feltételezzük, Európa kéziratgyűjteményeinek felderítetlen rejtekeiből további példányok fognak előbukkanni.

A *Honorius Hites Könyve* nem csupán a középkori viszonyok közt is meglehetősen regényes keletkezésmítosza miatt került a kutatók figyelmének középpontjába. Ez ugyanis az egyetlen szöveg, amely a mágia gyakorlói és az egyházi hatalom közti konfliktust a mágusok szemszögéből mutatja be. Más típusú forrásokból persze ismerjük a történetet. Rendelkezésünkre áll néhány inkvizítori kézikönyv, köztük a *Rózsa nevéből* ismert Bernard Gui vagy a katalán Nicolaus Eymeric írása, amelyből megtudjuk, hogy az egyház pontosan milyen

¹ GÖSTA HEDEGARD (szerk.), *Liber Iuratus Honorii: A Critical Edition of the Latin Version of the Sworn Book of Honorius*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 2002, 60–61.

kifogásokat támasztott a mágia módszereivel és gyakorlóival szemben. Minthogy az inkvizítorok hivatalból olvasták a mágikus kódexeket miután elkobozták és mielőtt megsemmisítették volna őket, minden bizonnyal ők maguk váltak a terület legtájékozottabb ismerőivé. Nem valószínű ugyanis, hogy bármely gyakorló középkori mágus könyvtára több tételre rúgott volna, mint ahány könyvet egy szorgalmasabb inkvizítor megsemmisített. Így aztán kézikönyveik igen fontos forrásai a középkori tanult mágia kutatásának. Szintén fennmaradtak maguk a mágikus szövegek – pontosabban ezek jelentős része legalább egy példányban –, amelyek arról tanúskodnak, hogy a mágia gyakorlása nem csupán az inkvizítorok és az egyházi hatóságok agyszüleménye volt. Tudomásunk szerint azonban a „mágusok” saját maguk soha nem reagáltak nyíltan e szembenállásra, éppen ezért olyan egyedülálló az előbb ismertetett történet, még ha nyilvánvalóan mesészerű elemeket tartalmaz is, és még ha okkal feltételezzük is, hogy Európa mágusai a középkorban nem gyűltek össze titkos zsinatokra.

De kik voltak ezek a mágusok? Kik voltak azok az írástudó emberek, „értelmiségiek”, akik a különféle mágikus szövegeket megírták, fáradságot nem kímélve másolták és titokban vagy nyíltan olvasták? Hogy erre a kérdésre választ adjunk, mindenekelőtt azt kell bemutatnunk, mit tartalmaztak és milyen típusokba sorolhatók a mágikus szövegek, és hogy hogyan illeszkedtek e szövegek másolatai középkori gyűjtői könyvtárába. Tartalmaznak-e vajon a fennmaradt kódexek bármilyen jelzést arra vonatkozólag, hogy a gyakorlatba is átültették a bennük található mágikus módszereket, és mennyiben utalnak e szövegek szerzőik, másolóik, tulajdonosaik – egyszóval a középkori mágusok – kiletére? E kérdésekből már most jól látható, hogy a mágia fogalmát az alábbiakban csak szűkített értelemben használjuk: minden esetben *tanult mágiát* értünk alatta, olyan tudástípust, amely középkori kézirat forrásokban, a kódexekben található. E kódexeket pedig az egyházi hierarchia különböző fokain álló személyek írták, másolták, gyűjtötték és olvasták. Nem fogunk tehát részletesen foglalkozni falusi környezetben folytatott varázslással, népi kultúrában tetten érhető módszerekkel, sem pedig a középkor utolsó századában mindinkább elharapódzó

boszorkányvadás kérdésével. Mindkét téma többszörösen összefonódik a tanult mágia történetével, részletes tárgyalásuk azonban szétfeszítené e kis könyv kereteit.

Minthogy vizsgálatunk elsődleges forrásai a középkori kéziratok, számos olyan kifejezést fogunk használni és nem egy olyan ismeretre fogunk utalni, amely bármely történész számára nyilvánvaló, a laikus olvasóban azonban némi értetlenséget kelthet. Tisztázzunk tehát mindjárt az elején néhány alapfogalmat!

Mint ismeretes, a középkori szerzők és olvasók kéziratot könyveket, úgynevezett kódexeket forgattak, amelyek még évtizedekkel azután is a tudományos tudás legfőbb hordozói voltak, hogy a nyomtatott könyvek a 15. század második felében megjelentek a színen. A kódexek tartalmára rendszerint nem oldalszám szerint hivatkozunk, hanem a lapok, az úgynevezett levelek vagy *foliók* száma szerint, és megkülönböztetjük a *folio* első oldalát (*recto*), valamint a hátsó oldalát (*verso*). Egyetlen kódex akár ötven–hatvan szöveget is tartalmazhat, bár sok esetben csak egyetlen, hosszabb lélegzetű művet találunk egy kéziratban. A kódexek jelentős százaléka elpusztult, hogy a fennmaradt példányok a valaha létezett kéziratmennyiség milyen arányát képviselik, csak találgatni tudjuk. Ez az arány azonban rendkívül változó lehet területileg attól függően, milyen politikai viharok dúltak egy adott országban, vagy hogy volt-e olyan intézmény, például egyetem, kolostor vagy királyi könyvtár, amely gyűjteményében megőrizte a forrásokat. A középkori Magyarországról például – folyamatosan és zavartalanul működő intézmények híján – kisebb arányban maradtak fenn középkori kódexek, mint Lengyelországból. Azonban a fennmaradt kéziratok sem mindig teljeseek, sokszor az első részük hiányzik, megnehezítve ezzel a bennük található szövegek azonosítását, nem egyszer pedig csupán néhány *folio* maradt egy egész kódexből. Az ilyesmi azért tipikus, mert a kora újkorban szokássá vált, hogy az új nyomtatott könyveket régi, értéktelenné vált pergamenkódexek lapjaiba kössék, vagy a kéziratlapokat egyszerűen a kötéstábla megerősítésére használják. E „barbár” eljárás eredménye, hogy számos kódexről egy apró, de legalább fennmaradt töredéke (*fragmentum*) révén van tudomásunk.

Ha azonban az egész szöveg megmaradt, akkor sem mindig a címe vagy a szerzője szerint hivatkozunk rá, címe ugyanis számos szövegnek egyáltalán nincs, szerzője pedig sokszor bizonytalan vagy vitatott, amint erre az alábbiakban számos példát fogunk látni. Az ilyen esetek megkönnyítésére a szöveg első szavait, félmondatát, az úgynevezett *incipit*et használjuk a szöveg azonosítására. Természetesen ez sem tökéletes eljárás, a középkori szövegek ugyanis rendkívüli változékonyságot mutatnak, alapvetően eltérnek a nyomtatás utáni, viszonylagos állandóságban hagyományozódó modern szövegektől. Két azonos című, és azonos *incipit*tal kezdődő szöveg tökéletesen különböző hosszúságú vagy akár eltérő tartalmú is lehet. Éppen ezek az eltérések, valamint a másolás közben elkövetett hibák segíthetnek abban, hogy a filológus (a szövegekkel foglalkozó tudós) azonosítsa, melyik fennmaradt szöveg melyik másik szövegről, vagy annak másolatairól készülhetett. Így például egy elterjedt szöveg különböző fennmaradt példányainak „családfáját” is meg lehet rajzolni.

Kik készítették a kéziratos szövegeket? Minden szövegnek van egy vagy több szerzője, bár ezek személyét gyakran nem sikerül teljes bizonyossággal azonosítanunk. Ha az adott szöveg a szerző saját másolatában maradt fenn, *autográf* írásról beszélünk, a legtöbbször azonban, különösen a kora középkori szerzők esetében, a szöveg egy több évszázaddal később élt írnok, úgynevezett *scriptor* másolatában maradt fenn. Ez a másolat esetleg lehet illusztrált: a kéziratok egy részét egyszerű vagy színes *illuminációk* díszítik a szöveg tartalmával több-kevesebb összefüggésben. Egy szöveghez tehát sokszor három személy is köthető, a szerzője, a fennmaradt példányt elkészítő írnok és az illusztrációkat megfestő *illuminátor*. Ideális esetben még egy negyedik típusú személyt is azonosíthatunk: az adott kódex tulajdonosát, *possessorát*, akik persze számosan követhetik egymást, míg a kódex végül egy intézmény könyvtárába kerül. Nem ritkán e négy személyből kettő, három vagy akár mind a négy azonos.

Bár felesleges szószaporításnak tűnhet, de érdemes hangsúlyozni, hogy a kódexek kézírással készültek, mai kéziratainkhoz képest méghozzá viszonylag lassan: a toll tintába mártogatása egészen a modern töltőtollak feltalálásáig jelentősen

korlátozta a másolási sebességet. Igaz, hogy a nyomtatás 15. században kezdődő terjedése forradalmasította a könyvkiadást, a magán célra történő másolásnak azonban továbbra is a kézírás maradt az eszköze, gyakorlatilag egészen a fénymásolás feltalálásáig. A középkorban például viszonylag általános volt, hogy egy egyetemi diák vagy oktató elutazott egy idegen városba vagy kolostorba, és egy ottani kéziratból a saját kódexébe másolt egy szöveget. Így a kéziratok – melyek gyakran éveken keresztül kísérték az értelmiségieket tudásszerző körútjaikra, míg be nem teltek – tulajdonosuk érdeklődésének igazán személyes tükréivé váltak.

Ha egy mai átlagember olvasó beletekint egy középkori kéziratba, jó eséllyel egyetlen szót sem fog tudni elolvasni belőle, és ez nem azért van, mert a kódexek zömében latinul íródtak, hanem azért, mert a szövegben használt betű- és számformák, valamint rövidítések tökéletesen idegenek számunkra. A különféle korokban használt betűk, számok és rövidítések azonosításával és kiolvasásával foglalkozó tudomány a *paleográfia*, amelyet minden középkori szövegekkel foglalkozó kutatónak (úgynevezett középkorásznak vagy *medievistának*) el kell sajátítania.

Most pedig, hogy végigvettük a kódexek fontosabb jellemzőit, de még mielőtt máris betekintenénk a mágikus kéziratok lapjaiba, hogy megértsük egyrészt, hogyan működött a középkori mágia, másrészt pedig, hogy ki működtette, azt kell megvizsgáljunk, hogy hogyan is kerültek e szövegek az európai kultúra vérkeringésébe. A vizsgálat során megpróbáljuk rekonstruálni, hogy mi számított az érett középkorban tudományos tudásnak, hol voltak a tudomány határai, mi esett e határokon túli területekre, és az „áltudománynak”, az okkult tradíciónak mely vonulatai kerültek valahogyan mégis e határokon belülre.

Azt fogjuk látni, hogy mind a tudomány, mind a mágia fogalma történetileg változó, állandó mozgásban lévő, dinamikus konstrukció volt, továbbá, hogy végső soron egy tágabb értelemben vett tudósközösség döntésén múlt, hogy mi számított egyetemi szinten oktatható tudásnak, mi minősült veszélyes tévelygésnek, valamint, hogy mely módszerek és témák váltak a tudomány kanonizált elemeivé, és melyek utasítottak

ki mint mágikusak és tudománytalanok. Az okkult tradíciók és az „irracionális” tudományok vizsgálata éppen azért tűnik kiváltképp gyümölcsözőnek, mert miközben dokumentáljuk, hogy milyen érvek mentén húzták meg (egyáltalán kik húzták meg) a tudomány fogalmának határait, és hogy milyen kritériumok mentén kaptak egyes diszciplínák polgárjogot az egyetemi oktatásban, azt látjuk, hogy a történelem folyamán koránt sem változatlan, hogy mi található a határokon innen és túl, mi számít racionális vállalkozásnak, és mit tartunk irracionálisnak. A mágia történetének kutatása tehát hozzásegít ahhoz, hogy a legitim tudomány történetileg képlékeny fogalmát korról korra meghatározzuk.

Az alábbiakban először 12–13. századi latin szerzők tudományklasszifikációit segítségül hívva azt a mechanizmust igyekszünk rekonstruálni, amelynek folyamán eldőlt, hogy mely mágiatípusok nyernek bebocsátást a hivatalos tudomány védőbástyái közé és melyek minősülnek veszélyes – de nem megsemmisítendő, csupán félretéve megőrzendő – tudásanyagoknak. Később, vizsgálatunkat az egész középkorra kiterjesztve megfigyelhetjük, hogy amíg a „mágia” terminus egyértelmű elutasítás tárgya volt a kora középkorban, addig a korszak végére korlátozott mértékben lehetségessé vált egyes mágiaformák mellett érvelni. A tanult mágia differenciálódásával és az egyes mágiatípusok elkülönülésével párhuzamosan bizonyos mágiához köthető motívumok és teóriák „pozitivizációjáról”, tudományossá szelídüléséről számolhatunk be.